

Tšeptsa jõgi põhjandmurtide rahvakultuuris¹

Nadežda Šutova

Venemaa Teaduste Akadeemia Udmurdi föderaalsete uurimiskeskuste
udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi
professor ja juhtivateadur
nad_shutova@mail.ru

Teesid: Artikkel käsitleb Tšeptsa jõe tähendust põhjandmurtide uskumustes. Artikli aluseks on autori uurimused 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses ning arheoloogiline ja folkloristika-etnograafia alane kirjandus 19. sajandi lõpust 20. sajandi lõpuni. Artikkel iseloomustab jõe rolli põhjandmurtide etnoterritoriaalse kogukonna kujunemisel. On kindlaks tehtud, et Tšeptsa tähtsus ei tulene üksnes reaalsest majanduslikest ja kultuurilistest, vaid ka metafüüsilistest irratsionaalsetest funktsioonidest. Jõe austamises on tuvastatud lavatüpoloogilisi ja unikaalseid jooni. Tšepstasat on määratletud põhjandmurtidele olulise kultuuri majandus- ja loodusmaastiku mütoloogilise objektina.

Märksõnad: kombed, põhjandmurtid, semantika, Tšeptsa jõgi, uskumused, vee peremehed

Sissejuhatus

Tšeptsa jõgi (udm *Tšuptši*; soome-ugri keeltes *tšup* 'laht', permi keeltes *tši* (*dgi*, *si*) 'jõgi, oja'; lahest välja voolav jõgi) (Udmurdi Vabariigi atlas 2020: 80; Atamanov-Egrapi 2015: 869) – Vjatka vasak lisajõgi saab alguse Ülem-Kama kõrgustikust Uurali metsavööndi keskosas. Ta voolab Udmurdi Vabariigi (edaspidi UV) territooriumil ja Kirovi oblastis ning suubub Vjatka jõkke Kirovi oblasti Kirovo-Tšepetski linnas. Tšeptsa on tüüpiline tasandikujõgi, mis voolab enamasti laias laugete nõlvadega orus. Vesikond on asümmeetrilise struktuuriga: vasak kallas on pindalalt peaaegu kaks korda suurem kui parem kallas. Alamjooksul vahelduvad iga 1–5 km järel laienenud ja ahenenud orulõigud. Jõgi on suhteliselt kalarikas: siin esinevad latikas, särg, linask, nugakala, säga, haug, ahven, koha jt. Jõesängi laius jõe ülemjooksul kuni Loza jõe suudmeni varieerub 5–10 meetrist 35 meetrini. Jõe sügavus on madalamates kohtades 0,1–0,6 m, võrendikes kuni 3 m. Peamised lisajõed: vasakpoolsed Kossa, Svjatitsa, Lekma, Ubõt, Loza; parempoolsed Ljuk, Põzep (alumine ja ülemine), Ljum, Pudem. Jõe ümbruses kasvab taigataimestik ja tumedad okaspuud (UV atlas 2020: 80).

Foto 1. Vaade Tšeptsa jõe Glazovi linnas. Nadežda Šutova foto 2022.

Nagu teada, on jõgi oluline mütoloogiline sümbol, sakraalne topograafiaelement, mis toimib “universumi omalaadse tuumana, maailmateena, mis tungib ülemisse, keskmisse ja alumisse maailma” (Toporov 1992: 374–376). Veeelement on aluspõhimõte, iga loomingu algpõhjus: “Vesi sümboliseerib võimalikku universaalset tervikut” (Eliade 1959:130). Arvukad allikate, jõgede ja ojadega seotud kultused on seletatavad “vee kui kosmogoonilise elemendi sakraalse väärikusega, aga ka kohalike epifaaniatega, pühaduse ilmnemisega teatud jões või allikas” (Eliade 1999: 364). Kristlikus ristimiskombestikus sümboliseerib vesi uuenemist, puhastust ja pühitsemist (Telitsõn & Orlov *et al.* 2003: 77–78).

Jõgede ja kultuuride, jõgede ja rahvaste vastastikmõjusid käsitlevad kaks Peterburi teadlaste teaduslikku koguteost. Neis analüüsitakse inimühiskonna ja jõe suhete mitmekülgsed aspekte, jõe rolli tsivilisatsioonide ja kohalike kultuuride arengus erinevatel ajalooperioodidel tohututel territooriumidel – Venemaa läänepiiridest Sahhalini saareni, Põhja-Uuralist Kesk-Aasiani, välispiirkondadest Lääne- ja Ida-Euroopa, Ameerika, Kesk- ja Kagu-Aasia, Aafrika manner (Pavliinskaja 1997; 2007).

Käesolev artikkel käsitleb Tšeptsa jõe tähtsust udmurdi pärimuskultuuris. Kusjuures kasutatud on materjale mitte ainult jõe enda, vaid ka lisajõgede kohta. Tšeptsa jõgikonna (UV Jari, Krasnogorskoje, Jukamenskoje, Glazovi, Balezino, Kezi, Debjossõ ja Igra rajoon) andmete arvessevõtmise vajadus tuleneb minu arvates järgmistest asjaoludest. Esiteks toimus märgitud alal põhjandmurtide kujunemine, üksikute kohalike elanikerühmade ümberasustamine ja ümberasumine vastavalt nende arvukuse suurenemisele ning maade kasutuselevõtule keskmiste ja väikeste jõgede ja ojade ääres. Sellega seoses levisid (“rändasid”) põhjandmurdi kombed, uskumused ja ideed koos nende kandjatega. Teiseks eeldab teaduslik rekonstrueerimine võimaluse korral Tšeptsat puudutavate traditsiooniliste ideede kadunud terviksüsteemi kõigi väheste säilinud elementide kaasamist vaadeldavas piirkonnas.

Ainestik ja meetodid

Artikli kirjutamisel on kasutatud autori materjale etnograafilistelt ekspeditsioonidelt aastatel 1993, 1994, 1998; arheoloogiliste ja folkloristlik-etnograafiliste uuringute tulemusi 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest (Nikolai Pervuhhin, Grigori Vereštšagin, Stefan Kreknin jt) ning kirjutisi udmurtide uskumuste ja kombestiku kohta 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguses (Ljudmila Karpova, Vladimir Vladõkin, Tatjana Vladõkina jt).

Artikkel kasutab integreeritud lähenemise meetodikat, mille teoreetiline osa koosneb historitsismi, objektiivsuse ja järjepidevuse põhimõtetest, dünaamiliselt arenevate nähtuste ja protsesside juures vaadeldakse universaalseid dialektilisi põhimõtteid. Kasutati üldajaloo uurimismeetodeid – võrdlevat tüpoloogiat ja etnograafiliste paralleelide leidmise meetodit. Esitatud materjale käsitletakse Kama-Vjatka piirkonna ajaloolise ja kultuurilise arengu kontekstis.

Tulemused

Tšeptsa jõgi (foto 1) mängib põhjaudmurtide ajaloos ja kultuuris olulist rolli. Jõeäärseid alasid on inimasustuseks eelistatud iidsetest aegadest, lammil asusid karja- ja heinamaad. Jõgi varustas joogi- ja tööstusveega, valgurikka toiduga (kala, limused, vähid), oli transporditee, mille kaudu kulgesid kultuuri-, poliitilised ja kaubandussuhted (foto 2).

Tšeptsat käsitleva rahvaluule ja etnograafiliste andmete uurimise eel teeme põgusa ekskursiooni piirkonna ajalukku. Oluline on see, et Tšeptsa jõgikond on põhjaudmurdi elanikkonna kujunemise territoorium. Siin on tuvastatud üle 300 keskaja mälestise (vt Ivanov & Ivanova *et al.* 2004: 46–47, 50, 53–56), mis paiknesid peamiselt Tšeptsa jõe ja selle suurte lisajõgede ääres. Ajavahemikus 9.–13. sajandini kaasati piirkonna elanikud (agraar- ja käsitöökeskus) Idnakari (Soldör) linnusega. Idnakar asus Glazovi linna lähistel (fotod 3 ja 4) ja kandis etnoterritoriaalset, administratiiv-sõjalist, käsitöö ja kaubanduse ning usu- ja kultuskeskuse funktsioone (vt lähemalt Ivanova 1996).

Soodsas sotsiaalpoliitilises olukorras kujunesid siin välja keskaegsete udmurtide ainelist ja vaimset kultuuri iseloomustavad jooned. Edukas majapidamine, tööjaotus, käsitöö spetsialiseerumine, kaubavahetuse areng, prestiiži- ja luksusesemete koondumine aitasid kaasa elanikkonna sotsiaalsele kihistumisele ja udmurtide hõimueliidi rikastumisele (Šutova 2019: 507–514). See kõik võimaldab rääkida tšeptsa kultuurist kui omalaadsest keskaegsest tsivilisatsioonist, mille territoriaalseks, majanduslikuks ja vaimseks tuumikuks oli Tšeptsa jõgikond.

Arheoloogilisi materjale toetavad 19. sajandi keskel ja lõpus Tšeptsa oblasti elanikelt jäädvustatud lood tšeptsa vägilasest Dondöst ja tema poegadest. Tšeptsa maade keskmeks oli Idnakari linnus (*Idna* – nimi, *kar* 'linnus, linnak, asula'). Seda kinnitavad legendid, mille kohaselt tegutses peamise juhina Dondõ vanim poeg, vägilane Idna. 20. sajandi lõpus olid mitmes Tšeptsa jõe ja selle suurte lisajõgede äärses asunduses (Glazovi rajooni Ust-Põškets, Ülem-Bogatõrka, Ülem-Sludka, Pedonovo ja Kušman) säilinud andmed tšeptsa vägilaste (Idna, Dondõ, Ebga) ning keskaegsete asunduste Idnakari, Ebgakari, Vesjakari, Kušmani, Utškakari, ja Dondõkari kohta (Karpova 2005: 125–134, 206, 481–482).

Rahvaluuleandmed tõendavad, et tšeptsa vägilasi austati pärast nende surma. Pärimuse kohaselt maeti vägilane Idna metsa kuuse alla, igale vägilasele (Dondõle, Vesjale, Sepõtšile, Gurjale) oli pühendatud eriline kuusepuu. Misjonär Stefanovi tunnistuse kohaselt asus Paskotina külas (Glazovi linna lähistel) Idna vägilase tempel (Šestakov 1859: 108, 152; Pervuhin 1889 IV: 8–12; Kralina & Pozdejev 1971: nr 83, 84). Vana pärimuse kohaselt asusid hiliskeskajal (18. ja 19. sajandil) Tšeptsa jõe keskjooksul Glazgurti küla lähedal (Gubervõsi

pühamu) suured paganlikud keskused, praegu on seal Glazovi linna lääneserv ja Dondinski küla Tšeptsja paremkaldal. Hiljem, põhjajaudmurtide ristiusustamise ajal rajati nende kohtade lähedusse esimesed õigeuskabelid.

14. ja 15. sajandil tühjenesid Tšeptsja oblastis paljud Tšeptsja jõe ja selle suurte lisajõgede ääres paiknenud asulad ning alates 16. sajandist algas uute külade võrgustiku kujunemine seni asustamata maadel piirkonna keskmiste ja väikeste jõgede ülemjooksul (Šutova 2018: 30–33). Tšeptsja vesikonnast lahkudes levitasid vasakpoolsete lisajõgede ülemjooksu (tänapäeva Udmurtia Igra rajoon) asustanud põhjajaudmurtid oma dialekti ja muistendeid vägilasest Idnast lõuna poole, Kama jõe parempoolsete lisajõgede Iži ja Votka ülemjooksule (tänapäeva Udmurtia Jakšur-Bodja ja Šarkani rajoon) (Šutova 2022: 292).

Foto 2. Vaade idast Tšeptsja jõe orule Glazovi linna ja Idnakari asula lähistel. M.A. Buldakovi foto 2010. Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali filiaali Udmurdi föderaalse uurimiskeskuse Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi fotoarhiiv (edaspidi VTA UrF UFUK UAKKI – UIIIAL UdmFITs UrO RAN).

Tšeptsja jõgi (*Tšuptši-šur*; *šur* – 'jõgi') on kodumaa sümbol, etnilise kogukonna faktor. Põhjajaudmurti kogukonna moodustumine Tšeptsja vesikonnas peegeldus põhjajaudmurtide ühtsustundes, seotuses ja vastastikusel sõltuvuses jõega. 1838. aastal üles kirjutatud udmurdi palvest:

Anna Issand, et lilli oleks kaksteist liiki. Las mesikaste langeb. Kui läheme metsa, siis las mesilased lendavad tarudest välja meie poole [---]. Kui paneme lauale kuldse laudlina, las olla see kaetud meega, õlle ja veiniga, las kõik olla täissöönud, purjus ja õnnelikud. Anna Jumal, et me Tšeptsa ülemjooksult ja suudmest tulevate külalistega kohtuksime ja rahulikult koos elaksime... (Herzen 1927: 30)

Potši Gerberi (sõna-sõnalt 'pärast väikest kannatust') püha puhul, mis sageli viidi läbi pärast Tšeptsa jõe ääres (*Tšuptši dure*) veehaldja *vumurti* poole palvetamist, korraldati ühine söömaaeg *šöd-sion*, milleks iga peremees tappis valge jäära. Pöördudes palvetes taevase jumala *Inmari*, viljakusjumala *Köldõsini*, ilma ja atmosfäärinähtuste jumala *Kuaz'i*, perekonna ja suguvõsa õnne hoidja *Voršud'i* poole avaldati tänu heinateo eduka lõpetamise eest ning paluti viljalõikuse edukat lõpetamist, sugulaste ja järglaste sigimist: "Paljunegu meie jõukas suguvõsa Tšeptsa lätetest ja levigu selle suudmeni: et öde astuks öe kõrvale, äi äia kõrvale..." (Pervuhin 1888 III: 26–27).

Alateadlikku sügavat seost jõega tunnetasid ka kaasaegsed elanikud. Udmurdi filoloog, rahvahariduse eesrindlane, teeneline õpetaja Augusta Konjuhova (snd 1911), kes on sündinud Urmurt Lemi külas (endine Vjatka kubermangu Glazovi vald, praegu Debjossõ rajoon), rääkis, et kogu tema jõud ja energia tuleb Tšeptsa jõest, mis saab alguse Uurali mägede läänenõlvadelt.

Foto 3. Vaade Idnakari asulale lõunast. VTA UrF UFUK UAKKI fotoarhiivist.

Tšeptsja jõgi on tee sümbol reaalsetes ja mütoloogilistes mõõdetes. Juba iidsetest aegadest toimis Tšeptsja jõeäärsete läbimatute metsade ja soode tingimustes suvel vee- ja talvel jääteena (fotod 5 ja 6). Isegi 20. sajandi lõpus olid säilinud andmed (Kezi rajooni Polomi küla ja Glazovi rajooni Ülem-Bogotõrka küla) Tšeptsja jõe talvise jäätee kasutamisest (Šutova 2018: 150; Karpova 2005: 128–129). Kahtlemata kulges Tšeptsja jõe parem- ja vasakkaldal ka maismaatee. Niisiis, pärast seda, kui venelased vallutasid Vjatka jõe ääres Tšud Bolvanski /Nikultšini linna, kolisid selle elanikud (keskaegsed udmurdid) oma pühakoja koos kõigi jõeäärsete pühamutega mööda Tšeptsja jõge itta, tänapäeva Glazovi linna suunas (Pervuhhin 1888 II: 6–8). Vjatka kubermangu 19. sajandi esimese poole kaardil paiknes tee ida suunas Tšeptsja paremkaldal, seejärel piirkonnas, kus vasak lisajõgi Lekma ühineb Tšeptsjaga, läks tee Tšeptsja vasakkaldale. Edaspidi rajati jõe äärde Moskva–Siberi maantee. Tänapäeval kulgevad nii maantee kui ka raudtee Kirovist Permi Glazovi linna kaudu samuti Tšeptsja vasakkaldal.

Mütoloogilises teadvuses on jõge peetud ka inimeste maailma ja teispoolsete maailmade ühenduslüliks: jõest allavoolu olevat asunud surnud esivanemad, külast ülesvoolu aga kõrgemad jumalused. Seega oli kõigil udmurtide rühmadel säilinud kindel suhtumine jõesse kui teesse, mida mööda lahkuvad surnute hinged (Vladõkin 1994: 76). Piirkonna tööstusliku arengu ja õigeusu mõjul põhjajaudmurtidel need ideed hägustusid, kuid on selgelt täheldatavad Vjatka-taguste udmurtide sakraalses topograafias: külast ülesvoolu asuvad kõrgematele jumalustele püstitatud pühakojad ning allavoolu kalmistud ja madalamate olendite austamisega seotud kultuspaigad.

Foto 4. Vaade Idnakari asulale põhjast. M. A. Buldakovi foto 2010. VTA UrF UFUK UAKKI fotoarhiiv.

Vaimud ja metsaisa lasti mööda jõge allavoolu. “Ükskord läksime metsa küttepuid tegema ja ladusime need eraldi. Järsku kuulen, keegi justkui vilistab, maa värises jalge all, juuksed tõusid peas püsti. Ütlesin endamisi: “Šur ullan’ karis’kõ [Mine mööda jõge allavett]”, mitu korda kordasin. See liikus edasi, kõik jäi vaikseks” (PMA 1994; Koževnikova, A. G., snd 1928, L-Vortsõ küla, Igra rajoon, UV).

Jõgi on haigustest ja õnnetusest vabanemise vahend. Veeelement sümboliseerib nii surma kui ka taassündi. Vee üks põhifunktsioone: vesi lagundab, lahustab, samal ajal puhastab ja elustab (Eliade 1959: 130–131; Eliade 1999: 346–347, 384). Paljude rahvaste mütoloogias tajuti jõge elu- ja taassünnijõena (Ganges hindudel, Niilus egiptlastel, Styx kreeklastel, Jordan kristlastel) (Telitsõn & Orlov *et al.* 2003: 402–403; Walker 1983: 7, 336, 635, 639–640, 959–960). Need vee omadused olid aluseks rituaalidele, mida viidi läbi haiguste ravimiseks ja muudest hädadest vabanemiseks (Hristoljubova 1995: 131, 153–156). Põhjaudmurtidel oli kombeks ujuda tervise taastamiseks Velikaja jões ja Velikoretski küla (Kirovi oblasti Jurja rajoon) juures asuvas allikas (Šutova 2018: 47–51). Paljudel juhtudel, kui tekkisid haavandid ja paised (*vu pul’õ*), mis arvati olevat seotud jõega, öeldi “Šur kutem (sõna-sõnalt ‘jõgi haaras’)", võeti sütt, leiba, soola, tehti tiir ümber pea ja visati jökke (PMA 1993, Serebrennikova, A. S., snd 1931, Varni küla, Debjossõ rajoon, UV). Palaviku ja nakkushaiguste vastu püüti end kindlustada, visates jökke spetsiaalselt valmistatud nuku:

Foto 5. Vaade Tšepsta jõe loodest. VTA UrF UFUK UAKKI fotoarhiivist.

Mul jäi millalgi käsi haigeks / läks paiste. Võtsin puhta kaltsu, valmistasin sellest nuku, kolm korda keerutasin seda ümber haige koha sõnadega “Kui haav tuleb sellest nukust välja, siis las ka minust tuleb häda välja”. Pärast päikeseloojangut või päikesetõusu tuleb see nukk visata jõe suudmesse. Seejuures ei tohi kellegagi rääkida ja peab tagasi vaatamata ära minema. Visata tuleb üle vasaku õla, seistes seljaga jõe poole. Ma tegin nii kolm korda. (PMA 1994, Hozjaikina, E. M., snd 1928, Njaz’-Vortsõ küla, Igra rajoon, UV)

Noorte naiste (*ken põlaton*) rituaalse vannitamise tseremoonia on seotud vee omadusega puhastada ja elustada. See komme on omamoodi initsiatsioon, mis aitas naisel saavutada uut kvaliteeti, pakkudes talle tervist ja viljakust. See pulmarituaal tähistas uue pereliikme tutvustamist jõe peremehele. Kärbitud kujul fikseeriti heinateo ajal noorte naiste jões suplemise rituaal Kotšiševo külas (Glazovi rajoon):

Mänguliselt valati nad veega üle ja visati jõkke. Siis määrati ristiemaks see, kes ta jõkke (‘vette’) viskas. Pruudile öeldi seejuures: “Las sa tuled meie perre, las sa olla meie majas. Elage hästi.” ... Õhtul kutsub noor naine kõiki inimesi [kes osalesid suplemisrituaalis] endale külla. Heinateole (‘niitma-riisuma’) minnes riietusid eriti naised väga uhkelt. (Karpova 2005: 216–217)

Foto 6. Tšeptsa jõgi Glazovi lähistel. M. A. Buldakovi foto 2010. VTA UrF UFUK UAKKI fotoarhiiv.

Jõgi kui piir maailmade vahel. Muinasjuttudes kujutati jõge piirina maise ja vaenuliku muu maailma vahel, mis takistas kurjade jõudude tungimist inimeste maailma. Juhtus, et inimene ujus üle jõe ja jäi mitmeks päevaks kadunuks. Kui ta tagasi tuli, selgus et inimese enda meelest oli möödunud vaid mõni minut (Timofejeva, A. F., snd 1921, Lonki-Vortsõ küla, Igra rajoon, UV). Jääb mulje, nagu oleks inimene sattunud ajutiselt teise dimensiooni?

Mütoloogilised ettekujutused jõe peremeestest. Põhjaudmurtide maailmapildis sümboliseeris Tšeptsa eluandvat arvukate müütiliste kehastustega vee-elementi. Põhjaudmurte iseloomustavad arhailised arusaamad jõgede ja allikate peremeestest kui sugulastest – veeema ja veeisa *vumuma-buba*, veeõde *vumurt*, Tšeptsa jõgede ema (*Tšuptši-mumõje*, hiljem *Tšuptši-matuškaje*) (Pervuhhin 1888 III: 9–10, 24–25, 35; Šutova 2018: 198, 204, 206).

Sepi küla (Igra rajoon) viies ümberkaudses külas olid enne 1953. aastat rajatud Ita jõe tammid ja töötasid vesiveskid. Sepi külas hoidis vesiveskit töös Ogruš Jogor. Kevadise suurvee ajal pidi ta suurvee jooksma laskma. Pärast seda, kui jõgi oli taas oma kallaste vahele taandunud, taastasid külaelanikud tammi mulla, sõnniku ja põhu abil. Pärast töö lõppu viskas veski peremees / mölder (*vukokuzjo*) Ogruš Jogor sinna kohta, kuhu puistati mulda, hõbemündid sõnadega “Kaunis õde, õeke *vumurt* (*tšeber apije vumurte*), austades ja mõistes sinu tavasid, annetan sulle hõbedase kingituse. Las see hõbe “langeb sinu ette”. Ära hävita külaelanike tööd, ära kurvasta neid. Ära otsi salateed üle tehtud töö. Palume sind kogu küлага. Võta meid kuulda, ilus õde *vumurt*”. Külaelanike arvates kuulas *vumurt* inimeste palveid. Kui välja arvata üleujutuse aeg, ei olnud neil kunagi puudust tangudest ja jahust (Lekomtsev & Lekomtsev 2003: 26–27; N. Šutova tõlge).

Üldine veevaim on veemees *vumurt* / veeperemees *vukuzjo*, vee-ema *vumumõ*, veevaim *vuperi*. Udmurtide seas levinud ettekujutused veevaimust *vumurdist* või *vukuzjost* – inimesetaolisest, sageli alasti olendist tohutute silmadega ja mustade juustega on välja toonud Uno Holmberg (1927: 195–197). 19. sajandi lõpus on pärimusi *vumurdist* üles tähendatud Tšeptsa jõe vesikonnas endises Gõja, Ludošuri, Ljumi ja Ponino Kljutševi vallas (Pervuhhin 1888 I: 72–76; 1889 IV: 62–78). Andmed selle mütoloogilise olendi kohta on kogutud Šarkani udmurtidelt 19. sajandi lõpus (Vereštšagin 1886: 77–78) ja 20. sajandi lõpus (Zinovjeva 2009: 34–35).

“*Vumurte* paluti, et tiigil tammi maha ei lõhutaks. Nad on mässumeelsed, jonnakad” (PMA 1993; Vahruševa, K. D., snd ajavahemikus 1912–1914, Tõlovõli küla, Debjossõ rajoon, UV). 20. sajandi lõpus öeldi põhjaudmurdi külades *vumurdi* kohta:

Ütlesin lapselapsele: “Ärge ujuge, vumurt võtab kinni”. Aga pärast lapselaps jutustas, et nägi musta koerapeaga vumurti. Aga mina ütlesin talle, et see oli kobras.” (PMA 1993, Vassiljeva, Nina Matvejevna, snd u 1925, Tjapõkovo küla, Glazovi rajoon, UV)

Käisin kalal. Vukuzjo hõljus koleda põlenud triivpuu kujul meie poole häämitsusega “uuf-uuf”. Pärast seda hakkas mul halb, käisin ravitseja (abõz) juures tohterdamas. (PMA 1993; Semjonova, Raissa Vassiljevna, snd 1927, Balezino alev)

Vumurti teadsid ka bessermanid (Popova 2021: 116–120), analoogilised veeperemehed eksisteerisid ka teiste soome-ugri rahvaste mütoloogias (Holmberg 1927: 191–216).

Vene mõjul tekkisid udmurtide seas ettekujutused näkkidest: “Kuni 17. maini ei tohtinud aknaid avada, siis ärkasid näkid, kes toovad majja hädasid. Vene mölder ütles, et ka nemad ei allunud Kristusele” (PMA 1993; Vahruševa, K. D., snd ajavahemikul 1912–1914, Tõlovõli küla, Debjossõ rajoon, UV).

Veekeskonnaga on seotud ka surnud esivanemaid kehastanud kurjad üleminekuaja vaimud *vožod* (Lintrop 2021: 89–90; Vladykina & Glukhova *et al.* 2021: 35–36). 19. sajandi lõpus tähendati pärimust *vožost* üles endises Gõja, Ludošuri, Ljumi, Kestõmi ja Polomi vallas (Pervuhin 1889 IV: 56–62).

Jumalus vožo [---] valitseb inimesi ajutiselt kahel perioodil [---] 25. detsembrist kolmekuningapäevani ja suvisest pööripäevast peetripäevani rukki õitsemise ajal. Seda aega nimetatakse vožodõr... Vožodõri ajal, et mitte meelitada ligi [---] talvel haigusi ja teisi õnnetusi, suvel äikest põldudele, püüavad votjakid [udmurdid] teha võimalikult vähe lärmi ja koputamist, eriti keskpäeval... Samal põhjusel ei hakka votjak [udmurt] suvel enne peetripäeva heina niitma. Ennevanasti esines näiteid, et votjakid [udmurdid] andsid mõnele vene rahvustest uusasukale naha peale, sest too hakkas juunis heina niitma... (Kreknin 1899: 548).

20. sajandi lõpus on põhjaudmurtidelt (Glazovi rajooni Pudvaj ja Pedonovo küla ning Jari rajooni Jelovo küla) üles kirjutatud andmed *vožo / vožodõri* püha (langeb kokku talsipühadega) kombestikust (Karpova 1995: 87, 209–210, 423). Jukamenskoje rajooni Jertemi külas:

Vožo püha algab kuuendal jaanuaril. *Sotšnisid*² tehakse [siis]. Noorus läheb varahommikul vee järele ja minnakse sotšnitega [ja paneb tähele]: tüdruk või poiss tuleb vastu. Kui vastu tuleb tüdruk, öeldakse, et elu läheb hästi ('saatus tuleb'), aga kui vastu satub noormees, on elu raskem ('saatus'). Öeldi, et vanade inimestega ei maksa kokku sattuda. Vožo kestab üheksateistkümnennda jaanuarini. Kaheksateistkümnennda jaanuaril juba saadetakse vožo ära. Üheksateistkümnennda jaanuaril on kolmekuningapäev, udmurdi keeles öeldakse jö võlõn sõlon ('jääl seismine'). Meie kutsume jö võlõn sõlon. Vanasti mindi ('laskuti') kolmekuningapäeval koos vaimulikuga ('papiga') [jõe äärde] ja seisti jää peal. Ma veel natuke mäletan seda. (Karpova 2005: 352)

Zolotari külas (Glazovi rajoon) käidi vožo ajal kogu külaga jõulusante tegemas, kõigis majades käidi. Ja lapsed käisid. Kaks inimest kujutasid hobust, aga hobusepea asemele seati puidust hargid. Hobusel kästi pikali heita, tema heitis, püsti tõusta – tõusis. Sel ajal koguneti vasikalauta ja mängiti seal. See on väike onn, kus öösel polnud ühtki täiskasvanut, seepärast seal koguneti. Laudas käidi lambaid kallistamas. Poisid koorisid end [alasti] ja hirmutasid tüdrukuid. (Karpova 2005: 86, 87)

Ozjorki küla ümbruses (Jari rajoon) oli 13 järve, nende seas iseloomuliku nimega järv Vožo tõ (järv müütiliste olenditega vožo, püha järv). Kahtlemata korraldati selle ääres kombetalitusi, aga nende kohta ei ole andmeid säilinud.

Jõgi kui sakraalne väärtus. Eksisteeris veega seotud keeldude süsteem: vett ei tohtinud rüvetada (sülitada, jökke või selle kaldale roojata, musta vett sinna kallata). Udmurdi pärimuse kohaselt ei tohtinud suvise pööripäeva ajal jões ujuda, pesu loputada, jõe ääres kisada ja lärmi teha (Vladõkin 1994: 77; Hristoljubova 1995: 153–156, 171–173; Vladõkina 2018: 76–77).

Ülem-Sludka külast (Glazovi rajoon) on üles kirjutatud:

Eakad ei lubanud isegi enne lõunasööki jökke ('vette') minna ja isegi reha ei tohtinud vette kasta ('märjaks teha'). Pärast lõunat võis kõike teha. Aga vees ('veega') ei lubatud mängida. Ma ei tea, miskipärast nad [eakad] ütlesid, et jumal justkui näeb, [et] see on halb, mis te teete, et vett ei tohi hommikul sogaseks ajada. Vesi peaks olema puhas. [---] Nemad, vanad inimesed, olid väga hoolsad jälgima, et lapsed aerutama või niitma minnes jões ('vees') enne lõunat ei mängiks. Ei lubatud jõe ääres vett pritsida, kisada ei lubatud, et oleks vaikne ('las olla vaikus'). Aga pärast lõunat ('lõunast alates') võis juba kõike [teha]... Üks meie naine jutustas

[vaat mida]. *Rühm noori poisse hakkas enne lõunat jõkke minema. Nad ujusid, kuni vanemad inimesed ei näinud. Ujusid, isegi mängisid [jões]. Räägitakse, et [pärast seda] oli väga hirmus vihm, rahega. Räägitakse, et alguses oli äikesetorm, siis tuli rahe. Räägitakse, et kogu külv sai rahes kahjustada. Öeldi, et jumal karistas ('tegi') niimoodi.* (Karpova 1995: 138–139)

Jõgi oli eluallikas, puhta vee ja valgurikka toidu (kala, karbid) allikas. Istutus- kultuuridele olid jõgi ja selle lisajõed külluse ja viljakuse sümboliks (Telitsõn & Orlov *et al.* 2003: 403). Varem peeti emakesele Tšeptsale (*Tšuptši-matuška*) ja veeisandale *vumurdile* adresseeritud spetsiaalseid palveid – *kuris'kon*, mille eesmärk oli tagada inimestele hea kalasaak:

Tšuptši-matuškaje, vozde en vai! Tšorõganõ lõktõ!
Vu-murte tan', njan'-nõr kuštis'ko: zõkse-zõkse tšerõgde sjot!
Kõdjokõs'se mate vai, berog dure vai! Okpol-kõkpol-ke kõskim-kis'tim-
ponim pes'tõren nuõmon sjot, vu-murte ponõmon sjot, vu-murte, Tšuptši-
matuškaje!
Set'mes, mordames, namotmes, kaltonmes en isa, vu-murte!
[Emake Tšeptsa! Ära ole meie peale vihane! Ma tuln kala püüdma.
Vaat, vetevana, ma viskan sulle leivakannika: anna mulle suur-suur kala!
Kaugelt tule lähemale, tule kalda juurde! Kui me teeme üks-kaks
heidet, – anna meile, vetevana, emake-Tšeptsa, et meie suured ja
mahukad niinekorvid saaksid täis!
Oo, vetevana, ära hulla meie võrkude, nattade ja kahvadega!]
(Pervuhhin 1888 III: 35)

Glazovi rajooni Ülem-Sludka külas osati jõe veeseisundi järgi ilma ennustada, vaadates, kuidas jõgi/vesi käitub (Karpova 1995: 138).

Nagu juba eespool kirjeldatud, olid tavalised vee kostitamise rituaalid. Vee- allikate (jõed, allikad, järved, sood) austamise tõttu tekkisid spetsiaalsed kultus- kohad, kus ohverdati jõe või allika peremeestele. Näiteks Tšeptsa jõe või kohaliku jõe ääres ohverdati punane pullvasikas vetevanale *vumurt*. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses olid veeperemeeste palvused regulaarsed: kevadine püha *jõ keljan* (jäa ärasaatmine) ja sügisene *tšhõž sijn* (pidusöök pardiga). Seejuures ohvrilinnu veri, veidi kumõškat³ ja õlut kallati vette, toidupalakesed saadeti jäätükil või visati vette.

20. sajandi alguses ohverdas peremees Glazovi oblasti Vjatka kubermangus esimesel põllulemineku päeval *gerõ potton* kohalikule jõe leivapalukese, et jõgi oma niiskusega kastaks põldu ja heinamaid. Seda kommet nimetati *nõr-njan' sjoton* (leivakannika annetamine). Peremees lõikas leivatüki, määris sellele võid ja läks jõe äärde. Minnes võttis mütsi peast ja kummardas kolm korda risti löömata. Pärast seda laskis ta anni vette (Vereštšagin 1910: 49–50).

Varsti pärast eraviisilist ohverdamist jõele sooritati kohaliku jõe ääres kogu küla palvus *jõ keljan*. Kõik toodud kostitused (leib ja või, pannkoogid, muud küpsetised) ja joogid (kumõška, õlu) pani iga perenaine üle jõe viivale sillale laotatud valgele linale. Mehed pidasid preestri juhtimisel palvuse, “kostitasid jõge” (viskasid jõkke leivatüki võiga, pliinid jm). Pärast tõid naised majapereemeestele klaasi õlut ja pitsi kumõškat, mis joodi ühe sõõmuga ära jõe eest, maitsti toodud roogi, kostitati üksteist, lauldi, tantsiti, lõbutseti. Lõpetuseks paljastasid kõik peremehed eesotsas preestriga pea ja jõe poole pöördudes tegid kolm sügavat kummardust sõnadega: “Täname, jõeke Tšura (või teine jõeke)! Sõime, jõime kõhud täis. Hoiameid kõigi haiguste eest!” (Vereštšagin 1910: 56–58).

Stefan Kreknini andmete kohaselt koguneti *jõ keljani* (jää ärasaatmine) pidustustele kohaliku jõe või oja äärde kogu külaga. Toodi kaasa toitu ja jookke. Preester viskas iga peremehe poolt ohvriks toodust veidi leiba ja jooki ja palus: “Emake jõgi Tšeptsa või Põzep või teised jõed (*Tšuptši-mumõje, Põzep-mumõje* või teised), viljaandja! Kasvata meile leiba, hoiameid karja, saada meile igakülget õnne ja rahulolu” (Kreknin 1899: 548–549).

19. sajandi lõpus kogus Nikolai Pervuhhin Gõja ja Tolnijo vallas (praegu Kezi rajoon, UV) kevadel, suvel ja sügisel peetud *vumurti* palvuste kohta (Pervuhin 1888 II: 26–27). 1885. aastal jälgis ta emakesele jõe ja vetevanale *vumurdile* pühendatud tseremooniat *jõ keljan* spetsiaalses templis. Veski lähedal seisis jõe kaldal vaiadele paigaldatud ja piirdega ümbritsetud puust lava. Jõe avatud ehitise kolmele küljele olid ehitatud pingid, keskel seisis laud. Siia kogunesid kõik külaelanikud oma kostitustega (munapannkoogid, leib, sool) ja jookidega – õlu ja kumõška spetsiaalsetes anumates. Ülempreester (*zõk pop*) seisis laua ees, näoga ida poole, asetas lauale kolm nuluoksa, kallas palvetades oma nõust ja kõigi peremeeste nõudest jooki klaasi, murdis kõigist munakookidest ja leivast tükikese ning asetas nuluokstele. Samal ajal astusid kõik peremehed preestri juurde ja lahkusid jõe voolusuunas. Seejärel õnnistati kõiki roogasid kombetalituses *oste karon* (õnnistamine), osa jookke ja toodud külakostist puistati jõkke. Palvuse vanemad osalised maitsesid jookke ja sööke. Seejärel hakati laulma, tantsima ja sööma. Pidula lõppes külaskäikudega külas (Pervuhin 1888 II: 41–46, 57).

“Mäletan Ülem-Tšetkeri külas (Debjossõ rajoon, UV) *jõ keljani* (jää ärasaatmine) püha. Käisime Keremeti kõrgendikul, vaatasime jääd. Natuke jõime, noorus kogunes” (PMA 1993; vürstinna Aleksandra Fjodorovna, snd 1909). “Meil Vana Tšetkeri külas *jõ keljanil* ei käinud, meil ei olnud suurt jõge. Aga kes Ita jõe ääres elasid, need käisid. Ükskord läksin kalmistule *invožo* (sõnasõnalt ‘taevane käik’, st üleminekuaeg, talisted) ajal. See on aeg jõuludest kolmekuningapäevani. Meil tähistati peetripäeva, eeliapäeva. Meil käis palju juba vene kombe kohaselt” (PMA 1993; Rõtšakova, Jevdokija Fjodorovna, snd 1906). *Jõ keljani* pühaks “küpsetati munapliine saiaga. Kui jää liikuma hakkab, minnakse legendikule, seal mõned söövad neid, mõned panevad jääle” (PMA 1993; Pervušin, Pavel Grigorjevitš, snd 1919).

Dondõkari külas:

[Püha] jää ärasaatmine (*jõ keljan*) langeb just üheksandale maile. Kui meid sinna [pühale] kogutakse, valmistame šangasid⁴ ja läheme alla jõe äärde. [Jõel] enam jääd ei ole. Ümberringi õitsevad lilled. Siis on mõnikord lilled, mõnikord on ka külm. Lumikellukesed juba õitsevad (‘püüvad välja’). Näiteks võib jää ärasaatmise [püha] korraldada ka maipühade ajal (‘esimesel mail’), kui ilm on ilus, võib ka umbes esimesel mail minna jääd ära saatma. Aga meil korraldati [seda püha] üheksanda mai paiku. Sinna minnakse šangaga, veiniga. Lähed jõe äärde. Istutakse piki [kallast], kes kellega tahab [istuvad]. Siis visatakse midagi jõkke veeperemehele (vumurt), šangat [või muud küpsetist] visatakse vähehaaval, veini valatakse sinna pisut. Seejärel kogunetakse ühte kohta ja istutakse piki kallast niimoodi ja kostitatakse üksteist veiniga. Maitstakse šangat. Kellel mida on, kõik pannakse sinna [ühisele lauale] välja, kes tahab süüa, võtab [ühislaualt]. Et jumal annaks hea suve, sellepärast korraldati sellised [jää] ärasaatmised, et /ärgu rahe (‘jää, vesi’) liiga tehku. Las jõgi (‘vesi’) samuti hoiab [inimest], ärgu vesi tehku liiga, ärgu tulgu veest puudust. Ütleüldse, las jumal hoiab /hästi/. Nii adra väljatoomise kui ka jää ärasaatmise [pühad] toimuvad peaaegu samal ajal. “Mine, lasku jääd ära saatma”, nii öeldi vanasti. (Karpova 1995: 120–121)

20. sajandi keskel või teisel poolel oli jää ära saatmise komme väga levinud. Ozjorki külas (Jari rajoon, UV) korraldati *jõ keljani* (jää ärasaatmise) püha Tšeptsa kaldal külale kõige lähemal kõrgendikul (PMA 1986). Samalaadset püha tähistati Glazovi rajooni Keldõkovo, Kotšiševo ja Soldõri külas (Karpova 1995: 120–122, 167–168, 170, 199–200, 214–215).

“Jää ärasaatmise” ja “jõe le annetamise” tseremooniad olid jäämineku ajal laialt levinud bessermanide (Popova 2021: 116–120) ja Kama-äärsete venelaste seas (Vinogradova 2009: 419).

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses ohverdasid põhjaudmurdid sarnaselt teistele kohalikele tavadele jõe, allika või oja ääres allikate ja ojade vaimudele, *kutisjele* (sõna-sõnalt ‘püüdjatele, haarajatele’) ja surnud esivanemate hingede le pardi, rituaali nimetati *tšhōž-sion* (otsetõlkes ‘pidusöök pardiga’). Part tapeti, veri kallati vette, sinna visati ka pea, jalad ja sisikond. Part keedeti pajas odra-kruubiga. Palvetati, visati kolm korda kolm lusikatäit lihaga putru vette ja viidi läbi ühine söömaaeg. Palvusi korraldati Tšeptsa jõe (*Tšuptši dure*) ääres künnitööde alguse päeval ja pärast heinateo lõppu. Sügisel viidi tänuohvreid vetevanale *vumurdile* (*vumurtlō kurbon*) (Vereštšagin 1910: 73–75; Pervuhhin 1888 II: 94–95, 101–102).

Sügise lõpus või talve alguses viiakse öösel (et vältida kohtumist võõrastega) läbi kombetalitus *pirdan-sjoton* (otsetõlkes ‘kaasavara jagamine’). Rituaalis osalejad kogunesid preestri majas, kaasa toodi elus hani, pannkooke, kakke, õlut, pudel kumõškat, kannikas leiba võiga. Öösel mindi vaikides jõe äärde. Kaldal tehti jõe poole kolm kummardust, palvetati, ohverdati jõe le tükki leiba, pannkook ja kakk. Preester maitstes õlut ja pitsi kumõškat. Pärast lind tapeti, veri lasti vette, sinna visati ka kolm näpuotsatäit hane kaelasulgi. Maitsti õlut, kumõškat, pannkooke ja mindi hanelihaga koju tagasi. Kodus keedeti liha kruupide ja soolaga. Ühte tassi pandi puder, liha, kõige tippu hanepa rasvaga. Selle tassiga, õlu ja kumõškaga mindi tagasi jõe äärde, kus austati jõge kolme kummardusega. Palvetati, visati jõkke lusikatäis putru ja linna pea, maitsti ise õlut, kumõškat ja putru ning naasti koju. Kodus korraldati pidusöök, tänati jõge ja mindi igauks oma koju (Vereštšagin 1910: 74–75).

Paljudel jõe ja selle austamisega seotud kommetel leidub paralleele slaavi mütoloogias. Ka siin sümboliseerib jõgi teekonda teise ilma, elavate ja surnute ühenduslülili; piiri, mis eristab ruumi “omaks” ja “võõraks”. Jõge peetakse ka demonlikuks kohaks, vetevaimu, näki ja teiste elupaigaks. Jõeveele omistatakse puhastavat ja elustavat jõudu (Vinogradova 2009: 416–418).

Arutelu ja järeldus

19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses olid põhjaudmurtidel Tšeptsa jõe ja teiste veekogude austamisel püsiv kombestik. Udmurdi uskumustes olid peamistel positsioonidel vetevana antropomorfne kuju *vumurt* või *vukuzjo* ning jõgede pererahva arhailised naissoost kehastused (*Tšuptši-mumō*, *Tšuptši-matuška*),

muud veelendid jäid tagaplaanile. Tšeptsa piirkonnas peeti regulaarselt jõe peremeestele pühendatud kevadist *jõ keljani* (hüvastijätt jääga), sügispalvust *tšhöž sion* (pidusöök pardiga) ja talvepüha *vožodõr* (talsipüha). Iseloomulik oli haiguste, hädade ja õnnetuste rituaalne ärasaatmine mööda jõge. Ülalmainitud kombed näitavad kohaliku udmurdi kogukonna sügavat, keskaega ulatuvat seost Tšeptsa jõega ja piirkonna muude veekogudega.

Tšeptsa austamine on põhjandmurtide kultuuri omalaadne etniline marker. Jõgi osutus pinnasereljeefi, haldus- ja poliitilise jaotuse ning piirkonna ajaloo kõrval oluliseks teguriks etnilise, sakraalse ja murdemaastiku kujunemisel. Elama asumine suhteliselt isoleeritud Tšeptsa jõgikonda stimuleeris põhjandmurtide etnoterritoriaalse kogukonna teket ja toimimist. Tšeptsa jõgi kui eriline vaimne väärtus aitas kaasa piirkonna udmurdi elanikkonna konsolideerumisele. Põhjandmurte ühendas ühtne ja võimas veearter, mis reguleeris kultuuriliste ja vaimsete sidemete ja väärtuste suunda horisontaalsel ja müstilisel vertikaaltasandil. Jõgi koos lisajõgedega, külgnevad territooriumid ja ümbritsev maastik kujundasid selle rahvarühma maailmavaatelist süsteemi, milles emake Tšeptsa koos jõeoruga moodustavad tšeptsa hõimude "kodumaa" kui ühine etniline pere- ja suguvõsaterritoorium.

Tšeptsa jõe tähtsuse põhjandmurtide elus määravad lisaks jõe tegelikele majanduslikele ja kultuurilistele funktsioonidele ka metafüüsilised irratsionaalsed funktsioonid, mida jõgi täidab. Tšeptsa roll on seletatav veesfääri kui püha maastiku ühe elemendiga ja universumi telje üldise semantikaga. Nagu teistegi rahvaste mütoloogias, peeti jõge maailmastruktuuri põhialuseks, mis ühendab ülemist, keskmist ja alumist maailma. Ta oli piiriks maapealse ja alumise maailma, elavate ja surnute vahel. Seejuures sümboliseeris vee-element madalamat, teispoolset ja inimesele ohtlikku maailma.

Jõe ja tervikuna vee-elementi austamise tüpoloogilised ühisjooned on üldkultuurilised. Põhjandmurtide maailmavaate eripäraks on väljakujunenud ettekujutus veemaailma olenditest, mis tõi kaasa terve religioossete ja rituaalsete toimingute süsteemi ning veeallikate kultusega seotud paikade olemasolu. Udmurdi unikaalne eripära on jää ärasaatmise kombestik *jõ keljan*, mis on levinud ka Kama-äärsete venelaste seas. 20. sajandi keskel ja lõpus osutus kõigist veeperemeeste austamisega seotud rituaalidest põhjandmurtide seas kõige stabiilsemaks kevadine hüvastijätt jääga (*jõ keljan*) ja talvine püha *vožodõr* (talistepühad).

Seega on Tšeptsa jõgi põhjandmurtidele võtmetähtsusega majanduslik, looduslik, kultuuri kujundav ja mütoloogiline objekt. Selle põhjuseks on viis peamist tegurit: Tšeptsa jõgikond on põhjandmurdi etnoterritoriaalse elanikkonnarühma kujunemisala; majandus- ja transpordiarter, vee ja toitvate

valgutoodete allikas; oluline sotsiaalne, etniline ja vaimne sümbol; veekesk-konna kui maailma alusprintsibi ja kõiki kolme universumi sfääri ühendava maailmajõe arhetüüp.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaariid

- ¹ Selle artikli esialgne lühem variant ilmus vene keeles. Vt Shutova N. I. 2023. Reka Cheptsa v obriadakh i verovaniiaxh severnykh udmurtov – *Vestnik ugrovedeniia* 13 (1/52), lk 179–187 (DOI:10.30624/2220-4156-2023-13-1-179-187).
- ² Sotšen', vn *сочень* (mitm *сочни*) võib olla erinev küpsetis. See võib olla pannkoogi moodi, kuid mitte nii pehme ja elastne, mis küpsetatakse kuival pannil, murtakse pooleks ja vahele pannakse kartulipuder ning süüakse näpu vahelt (tlk).
- ³ *Kumõška* – udmurdi puskar (tlk).
- ⁴ *Šangad*, vn *шаньга* (ains *шаньга*) – on korbisarnased lahtised küpsetised, täidiseks on enamasti kartulipuder, mis katab kogu taigna, mitte üksnes keskosa (tlk).

Lühendid

PMA – Välitööde materjalid Venemaa Teaduste Akadeemia Udmurdi föderaalsete uurimiskeskuste Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi arhiivis

Kirjandus

Atamanov-Egrapi, Mikhail 2015. *Iazyk Zemli Udmurtskoi: istoriko-etimologicheskii slovar' toponimov Volgo-Ural'skgo regiona = Udmurt muz'emlen asnim'esyz: Volgaen Ural erosvyl'esyz' intynim'esles' pushtrosses eskeris' kylliukam*. Izhevsk: Izhevskaja respub. tipografia.

Eliade, Mircea 1959. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Eliade, Mircea 1999 = Eliade, Mircha. *Traktat po istorii religii*. V 2-kh tomakh. Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Herzen, Aleksandr 1927 = Gertsen, A. I. *Votiaki i cheremisa*. – Strel'tsova, F. (toim). *Trudy Nauchnogo obshchestva po izucheniiu Votskogo kraia* 3. Izhevsk: Udkniga, lk 25–31.

Holmberg, Uno 1927. *Finno-Ugric, Siberian [Mythology]*. *The Mythology of All Races in thirteen volumes* 4 (25). Boston: Archaeological Institute of America.

Hristoljubova, Ljudmila 1995 = Khristoljubova, Liudmila. *Kalyk siam"esty chaklasa: Dyshetskis'esly kraevedenieia iurttet*. Izhevsk: Udmurtiia.

Ivanov, Aleksandr & Ivanova, Margarita & Ostanina, Taisiia & Shutova, Nadezhda 2004. *Arkheologicheskaiia karta severnykh raionov Udmurtii*. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN.

Ivanova, Margarita 1996. *Udmurty v epokhu srednevekov'ia* (Po materialam basseina r. Chepty kontsa I – nachala II tysiacheletiia n. e.). Avtoreferat na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva.

Karpova, Liudmila 2005. *Srednechepetskii dialekt udmurtskogo iazyka: obraztsy rechi*. Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury UrO RAN.

Kralina, Nadežda & Pozdejev, Petr & Jašin Pjotr (koost) 1971 = Kralina, Nadezhda & Pozdeev, Petr & Iashin, Petr (sost). *Vatka no Kalmez: Udmurt kalyk legendaos no predanios*. Izhevsk: Udmurtiia.

Kreknin, Stefan 1899. Votiaki Glazovskogo uezda i kratkii ocherk khristianskoi missii sredi nikh. – *Viatskie eparkhial'nye vedomosti* 11, lk 542–563.

Lekomtsev, Iosif & Lekomtsev, Nikolai 2003. *Sep pal"es: ortchem ar"es*. Ocherk"es. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN.

Lintrop, Aado 2021. About *vozho*, the Spirit of Transition Time and Formation of Holiness among Udmurt and Komi. – Anisimov, Nikolai & Kõiva, Mare & Toulouze, Eva (toim). *Udmurt Mythology and Folklore*. Current Studies. Sator 22. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 83–106 (DOI:10.7592/Sator.2021.22.03).

Pavlinkaja, Larissa. (vast toim) 1997 = Pavlinkaia Larisa. Priroda i tsivilizatsiia. Reki i kul'tury. Materialy konferentsii. Sankt-Peterbur.: Evropeiskii Dom.

Pavlinkaja, Larissa (vast toim) 2007. = Pavlinkaia Larisa. *Reki i narody Sibiri. Sbornik nauchnykh statei*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Pervuhhin, Nikolai 1888–1890 = Pervukhin, N. G. *Eskizy predanii i byta inorodtsev Glazovskogo uezda: V 5-ti eskizakh*. Viatka: Gubern. Tipogr. Eskiz I, 105 lk; Eskiz II, 141 lk; Eskiz III, 83 lk; Eskiz IV, 84 lk.

Popova, Elena 2021. Water Bodies in the Besserman Mythology and Rituals. – Anisimov, Nikolai & Kõiva, Mare & Toulouze, Eva (toim). *Udmurt Mythology and Folklore*. Current Studies. Sator 22. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 107–140 (DOI:10.7592/Sator.2021.22.04).

Šestakov, V. 1859 = Shestakov, Vl. Glazovskii uezd. – *Vestnik Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*. Vyp. 7 art 1, lk 73–112; Vyp. 8 art 2 ja 3. lk 113–152.

Šutova, Nadežda 2018 = Shutova, Nadezhda. *Etnoterritorial'nye gruppy udmurtov: obriady i verovaniia severnykh udmurtov*. Monografiia. Izhevsk: Udmurtskii federal'nyi issledovatel'skii tsentr UrO RAN.

Šutova, Nadežda 2022 = Shutova, Nadezhda. Obriady i verovaniia sharkanskikh udmurtov Sosnovskoi okrugii. – *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovaniia* 16 (2), lk 283–294 (DOI:10.35634/2224-9443-2022-16-2-283-294).

Šutova, Nadežda 2019 = Shutova, Nadezhda. Etnoterritorial'nye gruppy udmurtov: sostoianie istochnikov, problemy i itogi izucheniia. – *Ezhegodnik finno-ugorskikh issledovanii* 13 (3), lk 503–519 (DOI:10.35634/2224-9443-2019-13-3-486-502).

Zinovjeva, Julija 2009 = Zinov'eva Iuliia V. *Sovremennoe mifotvorchestvo udmurtov (na primere Sharkanskogo raiona Udmurtii)*. Diplomnaia rabota. Glazov: GGPI.

Telitsõn, Vadim & Orlov, Igor & Bagdasarjan, Vardan (koost, toim) 2003 = Telitsyn, Vadim & Orlov, Igor' & Bagdasarian, Vardan (koost). *Simvoly, znaki, emblemy*. Entsiklopediia. Moskva: Lokid-Press.

Toporov, Vladimir 1992. Reka. – Tokarev, Sergei (peatoim). *Mify narodov mira*. Entsiklopediia v 2-kh t. T. 2 (K–Ia). Moskva: Sov. Entsiklopediia, lk 374–376.

Udmurdi Vabariigi atlas 2020 = *Atlas Udmurtskoi Respubliki*. Pod obshch. red. I. I. Rysina. Moskva: Feoriia & Izhevsk: Udmurtiia.

Vereštšagin, Grigori 1886 = Vereshchagin, G. E. *Votiaki Sosnovskogo kraia*. Zapiski imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniiu etnografii 32. T. XIV. Vyp. 2. SPeterburg.

Vereštšagin, Grigori 1910 = Vereshchagin, G. E. Starye obychai i verovaniia votiakov (Glazovskii uezd). – *Etnograficheskoe obozrenie*. Kn. 93. Nr. 4, lk 37–78.

Vinogradova, Liudmila 2009 = Reka – Tolstoi, Nikita (toim). *Slavianskie drevnosti*. Etnolingvisticheskii slovar' v 5-ti tomakh. T. 4: P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito). Moskva: Mezhdunar. otnosheniia, lk 416–419.

Vladõkin, Vladimir 1994 = Vladykin, Vladimir. *Religiozno-mifologicheskaia kartina mira udmurtov*. Izhevsk: Udmurtiia.

Vladõkina, Tatjana 2018 = Vladykina, T. G. Udmurtskii fol'klorni mirotekst: obraz, simvol, ritual. Izhevsk: MonPorazhen.

Vladõkina & Gluhova & Panina 2021 = Vladykina, Tatiana & Glukhova, Galina & Panina, Tatiana. The Udmurt Pantheon and the Udmurt Worldview. – Anisimov, Nikolai & Kõiva, Mare & Toulouze, Eva (toim). *Udmurt Mythology and Folklore*. Current Studies. Sator 22. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 31–72 (DOI:10.7592/Sator.2021.22.01).

Walker, Barbara 1983. *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects*. San Francisco: Harper & Collins Publ.

Summary

The Cheptsas River in the Folk Culture of the Northern Udmurts

Nadezhda Shutova

Udmurt Institute of History, Language and Literature
of the Udmurt Federal Research Centre
Ural Branch of Russian Academy of Sciences
Izhevsk, Russia
nad_shutova@mail.ru

Keywords: Northern Udmurts, Cheptsas River, traditional beliefs, rituals, masters of water, semantics

The Cheptsas River has played a significant economic and social role in the history and culture of the Northern Udmurts since the ancient times. There were hunting grounds, pastures and hayfields on the river's floodplain. The river is a source of drinking and technical (industrial) water, as well as protein products. It serves as a means of a cultural, political and commercial communication. The river is an important mythological symbol, and also an element of sacred topography.

The purpose of the paper is to define the role and significance of the Cheptsas River in the traditional religious and mythological worldview of the Udmurts.

The research materials include the author's field data from the late 20th – early 21st centuries, archaeological, folklore and ethnographic literature of the late 19th – early 20th centuries, and the late 20th – early 21st centuries.

For the first time, the role of the Cheptsas River in the formation of the ethno-territorial community of the Northern Udmurts is analysed. It is revealed that the river valley is understood and perceived as a common ethnic, family and tribal territory. It is shown that the Cheptsas River performs not only economic and cultural, but also metaphysical, irrational functions in the life of the Northern Udmurts. The semantics of the Cheptsas River is characterized as a symbol of the homeland, a road in real and mythological dimensions, a border between worlds, a means of getting rid of diseases, as a sacred value of local Udmurts. General cultural (stadial-typological) and original (specific) features in the veneration of the river are revealed. Peculiarities of the Northern Udmurts' worldview are the ideas about the creatures of the aquatic world, the presence of a whole system of rituals and special places associated with the cult of the owners of the water element. It is argued that the anthropomorphic image of the water sphere masters occupied a more significant position in the Udmurt beliefs. Archaic female personifications of these river spirits and other images of water creatures have faded into the background. The author concludes that the Cheptsas River was an important economic, landscape, cultural and mythological object for the Northern Udmurts of the late 19th – early 20th centuries.

Nadežda Šutova

Nadežda Šutova on Venemaa Teaduste Akadeemia Uurali osakonna Udmurdi föderaalsete uurimiskeskuste Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituudi professor ja juhtivteadur. Tema uurijahuvi on keskendunud Uurali rahvaste ajaloole ja kultuurile.

Nadezhda Shutova is Professor, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Associate at the Udmurt Institute of History, Language and Literature of the Udmurt Federal Research Centre, Ural Branch of Russian Academy of Sciences. Her research is devoted to the problems of history and culture of the peoples of the Urals.

ORCID 0000-0002-6288-8573

nad_shutova@mail.ru